

Mira van Kuijeren

Hoofddoekjesaffaires

Over de Franse en Nederlandse worstelingen met gesluierde leerlingen

De integratie van moslims in West-Europa verloopt moeizaam. Mira van Kuijeren vergelijkt de omgang van Frankrijk en Nederland met het dragen van hoofddoekjes op scholen.

Hoewel ik niet van een multicultureel drama zou willen spreken à la Paul Scheffer¹, zijn hoofddoekjesaffaires interessante voorbeelden van de problemen en discussies in zowel Frankrijk als Nederland rondom de aanwezigheid en zichtbaarheid van moslims. Sinds het einde van de jaren tachtig hebben scholen in beide landen te maken gekregen met islamitische leerlingen die een hoofddoek wensen te dragen, en dit heeft regelmatig tot conflicten geleid. Een nauwkeurige bestudering van het verloop van deze affaires is om meerdere redenen van belang. Zij werpen namelijk licht op belangrijke thema's in de contemporaine Westeuropese geschiedenis, waaronder de omgang met nieuwkomers² en met de permanente vestiging van moslims. Daarnaast ontbreekt kennis van de feiten nogal eens in de debatten over de islam in West-Europa. Dit kan leiden tot allerlei kwalijke generalisaties en misverstanden, wat de positie van en beeldvorming over moslims niet ten goede komt. In dit artikel zal ik pogen te verklaren waarom er hoofddoekjesaffaires zijn in beide landen, en in welke opzichten de Nederlanders er anders op reageren dan de Fransen. Ook zal ik kort aandacht besteden aan de betekenis van het hoofddoekje voor moslims. Laat ik beginnen met twee voorbeelden.

- 1 Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC-Handelsblad* (29-01-2000). Dit artikel heeft een enorme stroom publicaties en debatten op gang gebracht over de problemen in de Nederlandse 'multiculturele samenleving'.
- 2 Ik gebruik de term nieuwkomers in navolging van Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherlands 1550-1995* (Amsterdam 1997).

Flers: een exemplarische 'affaire de foulard'

Juli 1998. Flers, een Normandisch provinciestadje. Een vader probeert zijn twaalfjarige dochter van Turkse afkomst in te schrijven voor de brugklas op één van de twee *collèges* (de onderbouw van de middelbare school) in Flers. Beide scholen weigeren de leerlinge omdat ze een hoofddoek wil dragen, terwijl dit, zo zeggen de schoolleiders, niet toegestaan is vanwege de scheiding van kerk en staat (*laïcité*), die is vastgelegd in het schoolreglement: op een openbare school zijn uiterlijke tekenen van religie verboden. Geen brugklas dus voor het meisje, dat na de zomervakantie lessen via correspondentie volgt. De vader laat het er niet bij zitten en stapt naar de rechtbank voor bestuurszaken in Caen, waar hij eist dat zijn dochter alsnog toegelaten wordt. Het ministerie van Onderwijs is inmiddels op de hoogte van de zaak en dwingt, nog voordat de rechter uitspraak heeft gedaan, de leiding van het *Collège Jean Monnet* de leerlinge toe te laten.³ Het ministerie baseert zich hierbij op de regelgeving van het *Conseil d'État* (Raad van State), die eind 1989, naar aanleiding van de eerste hoofddoekjes-affaire in Creil, en in 1996 opnieuw, vastgesteld heeft dat een leerlinge, ondanks de scheiding van kerk en staat, niet uitsluitend op basis van haar hoofddoek uitgesloten mag worden. Alleen als ze niet voldoet aan een aantal aanvullende eisen, zoals het volgen van alle lessen en het niet verstoren van de rust op school, is uitsluiting gerechtvaardigd.⁴

Op 4 januari 1999 komt het meisje voor het eerst op school, maar onmiddellijk leiden moeizaam verlopende gesprekken tussen docenten, ouders van leerlingen en de vader tot een gespannen sfeer. Enkele dagen later gaan de docenten, die vanwege de *laïcité* tegen hoofddoekjes op school zijn, zelfs in staking.⁵ Inmiddels hebben de media zich op de zaak gestort en begeven journalisten, lerarenorganisaties, vakbonden en politici zich in groten getale naar Flers.⁶ Hanifa Cherifi, de officiële bemiddelaar van

3 'Un collège de Flers (Orne) se met en grève contre le port du foulard islamique', *Le Monde* (08-01-1999) 11.

4 'Quelques grands avis du Conseil d'Etat', <http://www.conseil-etat.fr/ce-data/aquoui/avis7.htm>.

5 'Education: grève contre le foulard islamique à Flers dans l'Orne', *Le Monde* (07-01-1999) 9; 'Un collège de Flers (Orne) se met en grève contre le port du foulard islamique', *Le Monde* (08-01-1999) 11; 'Grève très suivi au collège de Flers (Orne) contre le port du foulard islamique', *Le Monde* (09-01-1999) 9; 'Franse leraren protesteren tegen hoofddoekjes in klas', *De Volkskrant* (07-01-1999) 4.

6 Zo wordt Bruno Mégret, één van de leiders van het extreem-rechtse *Front National*, bij een demonstratie gesignaleerd. Het moge duidelijk zijn aan welke kant hij

Joodse, christelijke en islamitische leerlingen als bedreiging van het openbaar onderwijs. Uit *Hommes & Migrations* 1218 (maart-april 1999) 36-50, aldaar 49.

het ministerie van Onderwijs voor hoofddoekjesaffaires, komt ook naar Flers en voert gesprekken met de betrokkenen, maar zonder resultaat. Haar verklaring hiervoor is dat enerzijds de docenten weinig ervaring hebben met gesluierde leerlingen en dat anderzijds de ouders nogal conservatieve moslims zijn: beide partijen stellen zich weinig flexibel op. Om te voorkomen dat de zaak escaleert, stelt het ministerie van Onderwijs een wachtperiode in van vijftien dagen. Tijdens deze periode blijven de twee leerlingen (een ander twaalfjarig meisje is inmiddels ook gesluierd op school verschenen) hun hoofddoeken dragen tijdens de lessen.

Door deze 'wapenstilstand' lijken de gemoederen iets te bedaren, tot de kranten op 12 februari melden dat de twee leerlingen van school zijn gestuurd. Reden: het niet volgen van gymlessen. De advocaat van één van de meisjes verklaart dat docenten geweigerd hebben de meisjes les te geven vanwege hun hoofddoekjes, waardoor ze niet anders konden dan verzui-men. Andere berichten melden dat afgesproken was dat zij hun hoofddoekjes af zouden doen bij de gymles, en dat zij dat weigerden.⁷ De leer-

staat. Emilie Rive, 'A Flers, en grève pour la laïcité, Mégret vient cracher son poison', *L'Humanité* (09-01-1999).

- 7 'Les deux jeunes filles qui portaient le foulard au collège de Flers ont été exclues', *Le Monde* (13-02-1999) 13; 'Franse school verwijdt meisjes met hoofddoekjes', *De Volkskrant* (13-02-1999) 5.

lingen en hun ouders tekenen protest aan bij het *rectorat* van de *académie* in Caen, het overkoepelende bestuur van alle openbare scholen in de regio. De rector van deze *académie* bevestigt op 18 maart echter de juistheid van de beslissing van de schoolleiding om de leerlingen van school te sturen op basis van de regelgeving van het *Conseil d'État*.⁸ Zij volgen sindsdien onderwijs per correspondentie, in afwachting van een nieuwe rechtszaak.

Vlaardingen: een typisch geval van poldermodel

November 1994. Twee leerlingen van de Vlaardingse Openbare Scholengemeenschap dreigen van school te worden gestuurd. Reden: de zusjes, van Turkse afkomst, dragen beiden een hoofddoek en willen die ook tij-

dens de gymles ophouden. Een dagblad meldt dat de rector van de school hoofddoekjes op zich geen probleem vindt en begrip heeft voor de 'religieuze achtergronden'. Bij de gymles zijn hoofddoekjes echter een 'belemmering bij het sporten en kunnen daardoor zelfs gevaarlijk zijn'.⁹

Er vinden gesprekken plaats tussen de rector, een wethouder van de gemeente Vlaardingen en de vader van de twee leerlingen, maar ze komen niet tot een oplossing. Drie dagen later staat in de krant dat school en vader toch een compromis hebben bereikt. De vader 'accepteert nu dat zijn dochters bij de gymles een strakke hoofddoek dragen die hen niet hindert; de school accepteert dat zij hun hals bedekken met een coltrui'.¹⁰ In hetzelfde bericht staat dat 'een onderwijsinspecteur

Nederlandse moslims beschouwen sluiering als een recht. Uit: A. Leclaire, 'de geuzendoek', *HP / De Tijd* 442 (18 juni

8 'Education: les deux collégiennes du collège Jean-Monnet de Flers (Orne) ont été définitivement exclues', *Le Monde* (20-03-1999) 14.

9 'Meisjes van school wegens sporten met hoofddoekjes', *De Volkskrant* (26-11-1994).

10 'Hoofddoekjes-rel door compromis opgelost', *De Volkskrant* (29-11-1994).

van Turkse afkomst' met succes bemiddeld heeft in het conflict, 'dat een jaar duurde'.¹¹ Elders wordt bovendien gemeld dat de staatssecretaris van onderwijs, Netelenbos, persoonlijk heeft aangedrongen op een oplossing.¹² Probleem opgelost, de meisjes blijven op school en kunnen gevaarloos gymmen mét hoofddoek.

Low profile versus landelijke opschudding

Bovenstaande voorbeelden zijn gekozen uit een reeks hoofddoekjesaffaires die de afgelopen vijftien jaar de landelijke media hebben bereikt. Zij zijn, voor zover ik dat kan beoordelen, redelijk representatief.¹³ Zelfs zonder verdere achtergrondinformatie vallen de verschillen tussen de twee zaken direct op. Allereerst de uitkomst van het conflict: in Flers is die negatief voor de betrokken leerlingen; zij zijn van school gestuurd en volgen sindsdien onderwijs per correspondentie. In Vlaardingen is het conflict opgelost door een compromis te sluiten; de leerlingen kunnen naar school blijven gaan en dragen bij de gymlessen aangepaste kleding.

Een tweede verschil is te zien in het verloop van het conflict. In Flers wordt de zaak op een hoog bestuurlijk niveau gespeeld, terwijl in Vlaardingen de zaak op een laag niveau opgelost wordt. Waar in het Franse geval het ministerie van Onderwijs, advocaten, de rechtbank en het *Conseil d'État* een rol spelen, komt in Nederland de betrokkenheid van bovenaf niet verder dan bemoeienissen van een onderwijsinspecteur, een lokale wethouder en een opmerking van de staatssecretaris van Onderwijs.

Een derde verschil heeft te maken met het aantal betrokkenen en de mate van betrokkenheid. In Flers is het aantal betrokkenen groot; opvallend is het activisme van de docenten, die met steun van een aantal ouders van leerlingen een staking organiseren tegen het toestaan van de gesluierde leerlinge. De aanwezigheid van de landelijke media en van allerlei organisaties in Flers is ook tekenend. In Vlaardingen is hiervan geen sprake. Het aantal betrokkenen is veel kleiner, er is minder media-aandacht en de docenten van de school spreken zich niet *en masse* uit voor of tegen hoofd-

11 Ibidem.

12 Peter Steeman, 'Hoofddoek op Nederlandse school. 'Is dat kind fundamentalist geworden?'' *Samenwijs* (september 1996) 37-39, aldaar 38.

13 Een aantal conflicten is niet in de landelijke pers beschreven, omdat ze snel opgelost zijn of omdat de betrokkenen er geen ruchtbaarheid aan willen geven. Voor Nederland zijn mij uit een eerste kranten- en tijdschriftenonderzoek rond de tien gevallen bekend, voor Frankrijk vele tientallen.

doekjes. De gesprekken tussen rector, schoolleiding en vader vinden binenskamers plaats. Hier wordt weliswaar hulp geboden door een onderwijsinspecteur, maar die heeft niet dezelfde officiële positie als de Franse *médiatrice*.

Op basis van deze twee voorbeelden en de vele andere voorbeelden die hier niet besproken zijn, zou ik willen stellen dat de hoofddoekjesaffaires in Frankrijk over het algemeen een problematischer verloop kennen dan in Nederland. Hiermee bedoel ik niet dat het in Nederland goed geregeld is en dat er in Frankrijk onnodig moeilijk wordt gedaan over het dragen van een hoofddoekje op school. Beide landen kennen immers het fenomeen hoofddoekjesaffaire, en dat impliceert dat het in beide landen blijkbaar als een probleem wordt ervaren.

Aan de hand van informatie over de staatsinrichting, de politieke cultuur, de recente geschiedenis en de positie van moslims is het mogelijk te verklaren waarom hoofddoekjes als een probleem worden gezien en waarom de Fransen en de Nederlanders zo verschillend hebben gehandeld tijdens de hierboven beschreven affaires.

Rood-wit-blauw en blauw-wit-rood: Nederland en Frankrijk getypeerd en vergeleken

De vlaggen hebben dezelfde drie kleuren, die alleen anders gerangschikt zijn: deze metafoor is bedrieglijk eenvoudig, maar toch werkbaar als het gaat om de overeenkomsten en verschillen tussen Frankrijk en Nederland. Dezelfde kleuren: beide landen zijn stabiele en relatief langbestaande Westeuropese democratieën met een sterke nationale identiteit. Beide landen hebben sinds de tweede helft van de twintigste eeuw te maken gehad met gigantische veranderingen: ongekende welvaartstoename door economische groei, internationale ontwikkelingen zoals de dekolonisaties, begin en einde van de Koude Oorlog, vorming van de Europese Unie en mondiale toename van migratie, vooral richting 'Westen'. Voor beide landen geldt dat het politiek systeem ondanks deze grote veranderingen blijft functioneren en niet eens echt onder druk staat: opstanden of revoluties behoren duidelijk tot het verleden. Zo beschouwd staan Frankrijk en Nederland zeer dicht bij elkaar.

Maar zoals gezegd zijn de kleuren van de vlaggen anders gerangschikt. Het verschil in geografische omvang spreekt voor zich: Nederland heeft 16 miljoen inwoners op een oppervlakte van 41.500 vierkante kilometer, en

Frankrijk zo'n 59 miljoen op 547.000 vierkante kilometer.¹⁴

Wie de vormingsgeschiedenis en politieke cultuur van de landen bestudeert zal ongetwijfeld vele nuances aan kunnen brengen, maar ik volsta hier met de volgende zeer algemene opmerkingen. Waar Frankrijk een republiek is, voortgekomen uit een monarchie, is Nederland een monarchie, voortgekomen uit een republiek: de concrete politieke vorm van de staat is dus verschillend. De *République française* is sterk centralistisch van karakter en definieert de positie van haar onderdanen in termen van politiek burgerschap, *citoyenneté*. De Nederlandse monarchie kent veel meer bevoegdheden toe aan gedecentraliseerde instituties zoals provincie en gemeente, en definieert burgerschap vooral in sociale termen als gelijkwaardigheid en tolerantie. Voor beide landen geldt dat de staat een aantal instrumenten hanteert om de natie bijeen te houden, zoals wetten, rechtspraak, taal en onderwijs, maar in Frankrijk wordt aan die instrumenten expliciet meer waarde gehecht dan in Nederland.

Historisch gezien is het Nederlandse decentralisme niets nieuws, de Republiek is immers gebaseerd geweest op de samenwerking van de provincies. Ook de verzuiling is een voorbeeld van het naast elkaar bestaan van verschillende, in dit geval levensbeschouwelijke, groepen binnen de samenleving. De Franse geschiedenis laat juist een sterke beweging naar unificering zien, die voort is gekomen uit de enorme regionale verschillen binnen het land en uit de sterk op nationale eenheid gerichte ideologie van de Franse Revolutie.

Godsdienstvrijheid is in beide landen een belangrijk onderdeel van de burgerrechten. Waar het in Nederland vanuit de verzuilingstraditie vooral een erkenning is van de rechten van religieuze groepen, is het in Frankrijk vooral een individueel recht. Door de scheiding van kerk en staat, die ook in beide landen bestaat, wordt de vrije uitoefening van religie gegarandeerd. In Nederland bestaat de mogelijkheid (financiële) steun te krijgen van de staat bij bijvoorbeeld het oprichten van eigen scholen, wat ook weer een erfenis van de verzuiling is. In Frankrijk is dat niet mogelijk en is bovendien de scheiding veel strikter in de vorm van de reeds genoemde *laïcité*. Ingesteld in 1905 om de enorme invloed van de katholieken op het openbare leven te beperken, houdt de *laïcité* stand omdat het, juist door het uitsluiten van religie en andere levensovertuigingen uit het openbare leven, de gelijkheid van alle individuele burgers garandeert. De school, instrument van de *République* en dus onderdeel van de openbare ruimte,

14 CIA World Factbook, <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/>.

ontvangt 'tous les jeunes sans discrimination d'origine, de sexe ou de religion et [...] fonctionne à l'abri de toute pression idéologique ou religieuse'.¹⁵ Een soort *safe haven* dus, waar kinderen in alle rust, niet gehinderd door onderlinge verschillen, opgeleid worden tot voorbeeldige *citoyens* en *citoyennes*.¹⁶ De Nederlandse scholen laten een geheel ander beeld zien; die hebben soms juist wel een religieus karakter (bijzonder onderwijs), en net als de openbare scholen zijn zij niet gesloten voor de achtergronden van de leerlingen, maar willen zij juist een afspiegeling zijn van de 'multiculturele samenleving'.

De moeizame integratie van islamitische nieuwkomers

Het huidige aantal moslims in Nederland bedraagt naar schatting 600.000, in Frankrijk twee miljoen. De meesten zijn vanaf de jaren vijftig naar West-Europa gekomen, hetzij in verband met de dekolonisaties, hetzij als gastarbeiders (die actief geworven werden in met name Marokko, Algerije en Turkije), hetzij als vluchteling. Sinds de jaren zeventig zijn de gastarbeiders zich permanent gaan vestigen en hebben zij hun gezinnen laten overkomen of gezinnen gevormd. Hun kinderen zijn momenteel de tweede en ook al derde generatie moslims, inmiddels veelal met de Nederlandse of Franse nationaliteit.¹⁷

Vanwege deze permanente vestiging worden de moslims zichtbaarder in de samenleving en organiseren zij zich ook. Dit proces van institutionalisering en strijd om representatie gaat met horten en stoten en is anno 2000 nog steeds in volle gang.¹⁸ De Nederlandse staat heeft sinds 1983 een officieel minderhedenbeleid, gebaseerd op de wens minderheden te eman-

15 Jean-Louis Auduc, 'L'approche laïque et citoyenne dans la formation des enseignants d'aujourd'hui', *Hommes & Migrations* 1218 (maart-april 1999) 36-50, aldaar 37.

16 Er bestaan natuurlijk ook privé-scholen, meestal op katholieke of joodse geschoede leest, maar die zijn weinig talrijk en te prijzig voor de meeste gezinnen.

17 Zie voor migratiegeschiedenissen bijvoorbeeld Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherlands 1550-1995* (Amsterdam 1997) en Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'race' and ethnicity in contemporary France* (Londen 1995).

18 Zie voor de institutionalisering van de islam bijvoorbeeld: Nico Landman, *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992); Jan Rath e.a., *Nederland en zijn islam: een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996); W.A.R. Shadid en P.S. van Koningsveld, *Moslims in Nederland. Minderheden en religie in een multiculturele samenleving* (Houten/Dieghem 1997). Voor Frankrijk: Jocelyne

ciperen en zo hun integratie te bevorderen. De invloed van de verzuiling is hier duidelijk zichtbaar; erkenning van en steun aan diverse groepen binnen de samenleving.¹⁹ Dit minderhedenbeleid werkt echter niet feilloos: de sociaal-economische positie van de meeste minderheden is relatief slecht en de gewenste emancipatie en integratie vinden niet altijd voldoende plaats.

In tegenstelling tot Nederland kent Frankrijk geen minderhedenbeleid. Er is wel regelgeving ten aanzien van nieuwkomers, maar die gaat vooral over juridische kwesties, zoals het verlenen van de Franse nationaliteit en verblijfsvergunningen²⁰. Wat de integratie aangaat vertrouwt de Franse staat op de ideologie en instrumenten van de Republiek, die gericht zijn op het integreren, sterker nog, assimileren van alle individuele nieuwkomers tot Franse *citoyens*. Een uitvloeisel van deze gedachtengang is dat Frankrijk officieel geen 'etnische minderheden' kent.²¹ In de praktijk blijkt het Franse integratiemodel, ondanks de sterke unificerende werking, veel nadelen te kennen; de blindheid voor etnische groepen blijkt in de praktijk niet te bestaan, racisme is een hardnekkig fenomeen en de sociaal-economische positie van de (niet-bestaande) minderheden is zwak.

Voor beide landen verloopt de integratie van nieuwkomers, en meer specifiek moslims, dus moeizaam. Hierbij spelen negatieve beeldvorming, talloze vooroordelen en misverstanden over de islam een rol. De islam wordt vaak gezien als een 'vreemde' religie met opvattingen die niet te verenigen zijn met westeuropese ideeën zoals de scheiding van kerk en staat. Bovendien zouden moslims erop uit zijn om met geweld de macht te grijpen, zoals de recente ontwikkelingen in het Midden-Oosten laten zien. De ruimte ontbreekt hier om deze misverstanden onderuit te halen. Ik wil volstaan met op te merken dat de islamitische religie zeer vele verschijningsvormen kent en in vele opzichten niet 'vreemder' is dan het christendom of jodendom. Daarnaast voelt de meerderheid van de moslims in Europa zich nauwelijks verbonden met de ontwikkelingen in het Midden-Oosten en richt ze zich vooral op het opbouwen van een bestaan in het eigen land.

Cesari, *Être musulman en France aujourd'hui. Associations, militants et mosquées* (Parijs 1994); Gilles Kepel, *Les banlieues de l'islam. Naissance d'une religion en France* (Paris 1987); en Abderrahim Lamchichi, *Islam et musulmans de France. Pluralisme, laïcité et citoyenneté* (Parijs 1999).

19 Hans Mahnig, "Gelijkheid" of 'respect voor verschil'? Integratiepolitiek in Frankrijk en Nederland', *Migrantenstudies* 1 (1995) 39-48, aldaar 40-41.

20 Ibidem 41-43.

21 Ibidem 46.

Het belang dat Franse en Nederlandse moslims aan hun geloof hechten kan sterk variëren. Een kleine minderheid, waaronder sommige jongeren die teleurgesteld zijn in de Franse of Nederlandse samenleving en zich buitengesloten voelen, wendt zich tot het 'islamitische fundamentalisme', maar het aantal 'fundo's' moet zeker niet overdreven worden. Natuurlijk zijn er op een moslimpopulatie van 600.000 in Nederland en twee miljoen in Frankrijk 'rekkelijken' en 'preciezen' te vinden, zoals bij alle geloofsovertuigingen. Alles wijst erop dat zich in beide landen momenteel een nieuwe islam aan het vormen is, respectievelijk een *islam français* en een *polder-islam*, waarin de invloed van Franse en Nederlandse ideeën overduidelijk is.²²

De affaires in Flers en Vlaardingen nader verklaard

Het is nu vrij eenvoudig te verklaren waarom er hoofddoekjesaffaires zijn. Zij passen in het hierboven geschetste beeld van de moeizame omgang van Frankrijk en Nederland met moslims. Waren er in de jaren zeventig bijna alleen maar mannen, die als gastarbeiders in pensions leefden en niet opvielen, hun kinderen zijn veel duidelijker zichtbaar in de samenleving. Als de meisjes en vrouwen zich dan als belijdend moslim manifesteren door een hoofddoekje te dragen, en dat ook nog eens op school, roept dat weerstand op van de kant van de ontvangende samenleving. Volgens velen is een school onderdeel van de openbare ruimte, waar geen plaats is voor uitingen van religiositeit. Ook beschouwen veel mensen de hoofddoek als een symbool van de inferieure positie van de vrouw binnen de islam en vinden dat het dragen ervan niet geaccepteerd zou moeten worden. Daarnaast zou het ook een uiting zijn van islamitisch fundamentalisme en dus een bedreiging vormen voor de stabiliteit van de samenleving. Dit is een reflectie van de eerder genoemde eeuwenoude negatieve beeldvorming over de islam. De angst voor het vreemde, gemanifesteerd in de vorm van een gesluierd meisje, is vaak groot.

Kijken we naar de twee beschreven affaires in Flers en Vlaardingen, dan kunnen we nu ook de verschillen beter duiden. De affaire in Flers had een negatieve uitkomst voor de leerlingen, zij werd op een hoog bestuurlijk niveau gespeeld, er waren meer mensen bij betrokken en ook de mate

22 Zie bijvoorbeeld Soheib Bencheikh, *Marianne et le prophète: l'islam dans la France laïque* (Parijs 1998) en Bas Mesters en Henk Müller, 'Een Hollandse islam', *Volkskrant magazine* 37 (13-05-2000) 20-28.

van betrokkenheid was groot. Dit valt te verklaren uit het centralistische karakter van de Franse Republiek, de strenge scheiding van kerk en staat, de op individuen gerichte integratie-ideologie en de belangrijke functie van de school als instrument van de staat. Een hoofddoekje toestaan op een openbare school is volgens vele Fransen ontoelaatbaar, omdat daarmee één van de fundamenteën van de Republiek, de *laïcité*, aangetast wordt. Dat leerlingen van school gestuurd kunnen worden is in deze optiek niet leuk, maar onvermijdelijk. De grote mate van betrokkenheid en media-aandacht bij de affaires is direct gerelateerd aan het gevoel van bedreiging van de stabiliteit. De *laïcité* wordt hierbij als een bijna heilig (!) principe beschouwd, waaraan niet te tornen valt. Een interessant detail is dat de regelgeving van het *Conseil d'État*, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, in principe de leerlinge steunt: alleen een hoofddoek mag geen reden tot uitsluiting zijn. Het is meerdere malen voorgekomen dat een leerlinge op basis van deze regelgeving weer toegelaten moest worden op school, mét hoofddoek, dit tot onsteltenis van vele Fransen.

Bij de Nederlandse affaire hebben we gezien dat de afloop positief was voor de leerlingen, dat de zaak op een vrij laag bestuurlijk niveau werd afgehandeld, dat er weinig betrokkenen waren en dat ook de mate van betrokkenheid vrij laag was. Dit past uitstekend in het geschetste beeld van een samenleving, waarin gedecentraliseerde besluitvorming, het naast elkaar bestaan van allerlei levensbeschouwelijke groepen, veel aandacht voor overleg en compromisvorming centraal staan. De Vlaardingse rector die zijn begrip benadrukt voor de religieuze redenen om een hoofddoekje te dragen is zelfs een schoolvoorbeeld van de verzuilingsgedachte, volgens welke men zich niet bemoeit met de interne aangelegenheden van andere groepen. Het probleem wordt in pragmatische termen gedefinieerd: een hoofddoek is gevaarlijk bij het gymmen. Ook de oplossing is uitermate pragmatisch; de kleding wordt aangepast. Wat betreft de betrokkenen; die bevinden zich allen op lokaal niveau (behalve dan de staatssecretaris, maar die is niet echt direct betrokken). De genoemde wethouder heeft hoogstwaarschijnlijk aan de gesprekken meegedaan uit hoofde van zijn functie van bevoegd gezag van het openbaar onderwijs in die gemeente. De bemiddelende rol van de onderwijsinspecteur is ook veelzeggend: hij heeft bemiddeld, niet omdat dat een taak is van de Onderwijsinspectie, maar omdat hij zelf van Turkse afkomst is en dus behoort tot dezelfde 'minderheidsgroepering' als de leerlingen en hun vader.

Hidjaab: de vele betekenissen van de hoofddoek

Het is nu duidelijk waarom er hoofddoekjesaffaires zijn, maar nog niet waarom er überhaupt hoofddoekjes zijn. Slaan we de Koran er op na, dan lezen we het volgende:

‘En zeg tot de gelovige vrouwen dat zij hun ogen neerslaan en hun schaamstreek kuis bewaren en dat zij hun sieraad niet openlijk tonen, behalve wat gewoon al zichtbaar is. En zij moeten sluiers over hun boezem dragen en hun sieraad niet openlijk tonen, behalve aan hun echtgenoten of hun vaders of de vaders van hun echtgenoten of hun zonen of de zonen van hun echtgenoten of hun broers of de zonen van hun broers of de zonen van hun zusters of hun vrouwen of slavinnen over wie zij beschikken of mannelijke volgelingen die geen geslachtsdrift meer hebben of de kinderen die nog niet op de schaamdelen van de vrouwen letten.’²³

En:

‘O profeet! Zeg tot jouw echtgenotes, jouw dochters en de vrouwen van de gelovigen iets van haar onderkleding over zich heen naar beneden te laten hangen. Dat bevordert het best dat men haar herkent en niet lastig valt.’²⁴

Over deze en een aantal andere relevante verzen aangaande *hidjaab* (islamitische kleding) is bijzonder veel geschreven en gediscussieerd.²⁵ Het is duidelijk dat islamitische vrouwen gevraagd wordt zich zedelijk en kuis te kleden en zich te bedekken, maar de precieze vorm van islamitische kleding is aan vele interpretaties onderhevig. Er bestaan daarom ook zeer vele vormen van sluiering, variërend van doorzichtige en gekleurde loszittende sjaals tot lichaamsbedekkende zwarte doeken. Deze gevarieerdheid is ook te zien bij de moslims in Frankrijk en Nederland.

In de Franse sociologische literatuur worden drie verschillende soorten sluiering onderscheiden, en ik denk dat deze indeling, hoewel wat te algemeen, ook voor Nederland toepasbaar is.²⁶ Naast de traditionele

23 Soerat an-noer (vers van het licht) 24;31 in: Fred Leemhuis, *De Koran. Een weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands* (Houten 1998) 240-241.

24 Soerat al-ahzaab (de partijen) 33;59 in: Leemhuis, *De Koran*, 289-290.

25 Zie bijvoorbeeld Leila Ahmed, *Women and gender in islam* (New Haven en London 1992); Fatima Mernissi, *Achter de sluier. De islam en de strijd tussen de seksen* (Vert. van *Sexe idéologie islam* (1983), Breda 1998) en Juliette Minces, *Le Coran et les femmes* (Parijs 1996).

26 Françoise Gaspard en Farhad Khosrokhavar, *Le foulard et la République* (Parijs

sluiering van oudere eerste generatie-migrantenvrouwen zien we de gedwongen sluiering van meisjes, waarbij dwang en angst voor 'verwestersing' van de kant van de ouders een rol spelen. De derde soort sluiering betreft de groep jonge vrouwen en meisjes die de hoofddoek uit eigen keuze dragen. Het gaat hier meestal om tweede generatie-moslims, die door het dragen van een hoofddoek zowel hun religiositeit uitdragen alsook een plaats in de samenleving opeisen.²⁷ Voor sommigen onder hen is het daarnaast een manier om te kunnen participeren in de samenleving zonder daarbij de familie ongerust te maken. Anderen dragen een hoofddoek omdat ze dan minder last hebben van jongens en niet op hun uiterlijk beoordeeld worden. Ook tijdens de puberteit en de vaak moeizame overgang naar volwassenheid kan het dragen van een hoofddoek een veilig gevoel geven. Hierbij speelt overigens de mode een grote rol: de hoofddoek is vaak een onderdeel van een uitgebalanceerde kledingstijl die past in de hedendaagse heterogene jongerencultuur, waarbij ook groepsgedrag van grote invloed is.²⁸ In Eindhoven is zelfs een mode-studente afgestudeerd op een aantal ontwerpen van praktische en modieuze hoofddoekjes.²⁹

Modieuze hoofddoek, ook voor niet-moslims. Uit: R. du Pré, 'Een hoofddoekje voor iedereen', *De Volkskrant* (6-7-1999).

1995); Jocelyne Césari, *Être musulman en France aujourd'hui* (Parijs 1997) 159-162.

- 27 Zie Annemiek Leclaire, 'De geuzendoek', *HP/De Tijd* 442 (18 juni 1999) 46-51.
- 28 Ineke Jungschleger en Greta Riemersma, 'Hip met hoofddoek. De dubbele cultuur van islamitische meisjes', *Volkskrant magazine* 8 (23-10-1999) 26-33.
- 29 Janneke Pors, 'Hippe hoofddoekjes', *NRC-Handelsblad* (23-09-1999) 21, en Raoul du Pré, 'Een hoofddoekje voor iedereen', *De Volkskrant* (06-07-1999) 21.

Naast deze uiterlijke diversiteit heeft sluiering ook vele betekenissen. Zoals gezegd kan een hoofddoek gedwongen gedragen worden, waarbij het vooral een negatieve betekenis krijgt voor de betrokkene. Vaak heeft een hoofddoek positieve betekenissen, zoals voor de genoemde eerste generatie migrantenvrouwen, die op die manier contact houden met de tradities van hun eigen land. Ook voor de zelfbewuste moslima's is de hoofddoek juist iets positiefs en heeft het een heel persoonlijke betekenis. Ter illustratie twee uitspraken hierover: een studente geneeskunde zegt: 'De doek werkt als een soort sociale controle: ik sta nu eerder stil bij de dingen die ik doe. Hij behoedt me voor verleidingen. [...] Door mijn hoofddoek denk ik nu eerst na voordat ik iets doe. Die hoofddoek, en dat is persoonlijk hoor, helpt me leiding te geven aan mijn gevoelens'.³⁰ En een studente economie: 'Ik geloof, ik bid en ik bedek mijn hoofd omdat het een onderdeel is van mijn persoonlijke ontwikkeling'.³¹ Deze uitspraken zijn overduidelijk afkomstig van hoogopgeleide jonge vrouwen, die bewust bezig zijn met hun geloof. De meisjes uit de hoofddoekjesaffaires zijn niet alleen jonger, ze zijn hoogstwaarschijnlijk ook sterk beïnvloed door hun ouders en er zal in sommige gevallen ook sprake zijn van dwang.

Al met al kunnen we stellen dat hét hoofddoekje niet bestaat; de diversiteit is enorm en ook de redenen voor sluiering lopen sterk uiteen. De veelgehoorde kritiek op de hoofddoek als symbool voor onderdrukking van de vrouw in de islam is mijns inziens dan ook niet altijd terecht. Hoewel er zeker dwang bestaat, met name bij sluiering van jonge meisjes, en hoewel er ook gediscussieerd moet worden over de vaak slechte positie van de vrouw binnen de islam, wil ik hier benadrukken dat een hoofddoek óók vrijwillig gedragen kan worden en juist emanciperend kan werken.

Conclusie en toekomstvoorspelling

In het bovenstaande heb ik laten zien dat hoofddoekjesaffaires duidelijke voorbeelden zijn van de moeizame omgang van Frankrijk en Nederland met moslims op hun grondgebied. Door bestudering van twee affaires in detail hebben we kunnen zien hoe verschillend beide landen reageren op deze manifestaties van 'anders-zijn' en hoe nauw die reacties verbonden

30 Bea Ros, 'Hoofddoekjes op het werk: tolereren of weren?', *Avanta Magazine* (september 1999) 16-20, aldaar 17.

31 Mirjam Schöttelndreier, 'Hoofddoek is wapen in strijd voor bevrijding', *De Volkskrant* (04-03-1999) 9.

zijn aan de nationale politieke culturen. Ook heb ik benadrukt dat hét hoofddoekje niet bestaat, dat er vele verschijningsvormen zijn en dat het dus van groot belang is om die diversiteit te onderkennen, iets wat nog niet vaak gebeurt. Het lijkt me duidelijk dat we hier te maken hebben met een ontwikkeling die nog steeds gaande is; hoofddoekjesaffaires vinden plaats sinds het einde van de jaren tachtig en zullen, zo verwacht ik, ook nog wel enige jaren de kop op blijven steken. Pas als de positie van de moslims in Frankrijk en Nederland duidelijk is, en er zich een Franse en een Nederlandse islam hebben gevormd, zullen hoofddoekjes geen probleem meer vormen. En dat zou nog wel even kunnen duren.

Voorlopig geldt voor Frankrijk dat de *médiatrice* nog voldoende werk heeft. Dankzij haar bemiddelingen is het aantal affaires weliswaar afgenomen, maar de regelgeving is nog steeds niet helder en de *laïcité* staat acceptatie van gesluierde leerlingen op scholen in de weg. Het Franse integratiemodel staat duidelijk onder druk, en het risico bestaat dat met name de jongeren van buitenlandse afkomst, die Frans onderwijs hebben gevolgd, volledig Franstalig zijn en de Franse nationaliteit hebben, zich buitengesloten voelen en zich tegen de Franse samenleving gaan keren. De angst voor een toename van islamitisch fundamentalisme zou dan wel eens een 'self-fulfilling prophecy' kunnen worden.

Ook voor Nederland geldt de laatste jaren een sterke afname van het aantal conflicten op scholen. Dit heeft wellicht te maken met gewinning; sommige affaires speelden op scholen die weinig bekend waren met gesluierde leerlingen.³² Door te praten met de direct betrokkenen zodra zich een probleem voordoet, worden waarschijnlijk veel potentiële conflicten opgelost.

Daar tegenover staat een toename van hoofddoekjesconflicten op de werkplek, iets wat in Frankrijk vrijwel onbekend is. Enerzijds heeft dit te maken met de aannahme van de Algemene Wet Gelijke Behandeling in 1994. De bijbehorende Commissie Gelijke Behandeling (CGB) heeft sinds dat jaar tientallen 'arbeids-hoofddoekjesaffaires' behandeld.³³ In de meeste gevallen heeft de eiseres gelijk gekregen; het dragen van een hoofddoek wordt dan gezien als een recht behorend bij de grondwettelijke vrijheid van godsdienst.

32 Steeman, 'Hoofddoek op Nederlandse school', *Samenwijs*, 37.

33 Alle behandelde zaken zijn online te raadplegen op <http://www.cgb.nl>.

Anderzijds heeft deze toename te maken met het toetreden tot de arbeidsmarkt van jonge gesluierde moslimvrouwen. Veel PABO's leveren inmiddels gediplomeerde islamitische docentes af voor het basisonderwijs. Een geheel nieuwe discussie is op gang gekomen rondom de vraag of een docente gesluierd voor de klas kan op een openbare school.³⁴ Een ander voorbeeld is de recente discussie over de uitbreiding van de politiedienstkleiding met hoofddoek en tulband. Ook hierover zijn de meningen sterk verdeeld.³⁵ De discussie over de hoofddoek verplaatst zich in Nederland dus van school naar werk, en net zoals in Vlaardingen, zien we hier wederom een pragmatische aanpak, waarbij zorgvuldig vermeden wordt iets te zeggen over de betekenis van de hoofddoek. Ik citeer een persvoorlichter van Albert Heijn: 'Ons personeel moet er goed verzorgd uitzien. [...] Iemand met een waanzinnige hanenkam bijvoorbeeld, dat kan gewoon niet. Maar een hoofddoekje is geen enkel probleem. [...] Albert Heijn heeft juist het beleid dat haar personeel een afspiegeling van de maatschappij moet zijn'.³⁶ Voor Nederland zal de toekomst uitwijzen of gesluierde kassières gemeengoed zullen worden. Zolang de beleidsmakers echter angstvallig vasthouden aan de pragmatische aanpak, lopen zij het risico een nieuwe islamitische zuil in het leven te roepen, terwijl de verzuiling juist eindelijk tot het verleden begon te behoren.

Al met al zal de tijd ons leren of de hoofddoekjesaffaires van het einde van de twintigste eeuw terecht belangrijke conflictstof waren of slechts één van de vele kleine hobbels op het pad naar een nieuw multicultureel Europa in de eenentwintigste eeuw.

34 Ros, 'Hoofddoekjes op het werk', *Avanta Magazine*, 18.

35 'Agent zet pet af en doet blauwe tulband op', *De Volkskrant* (26-01-2000); 'Politie met hoofddoek is waanzin', *NRC-Handelsblad* (27-01-2000); 'Politie-uniform met hoofddoekje', *NRC-Handelsblad* (25-01-2000).

36 Ros, 'Hoofddoekjes op het werk', *Avanta Magazine*, 16-17.